

України «Педагогіка і психологія», дидактики, методики й історії педагогіки, психології, дослідницької роботи в навчаль-

відповідати тематиці журналу, автором. Автор відповідає за правильність матеріалу саме йому, за наявність статтю неодмінно має доповнювати, мовою оригіналів та в закладах надавати переклад назви праці і перекладає у списку літератури по російською, відтак – перекладає слід зазначити порядковості має бути до 20 тис. знаків обсягу статті й негроміздким. виданнями. Зазначені в перекладах.

російською та англійською мовою українською, російською та англійською та по батькові, місце роботи, адресу, телефон, E-mail.

латинськими літерами, і поштовими адресами 98 /2000/ XP/ Vista на CD

статті не розглядає.

ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ОСВІТИ

УДК 37.017.4(477)

О. В. Сухомлинська

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ І СУЧАСНА ОСВІТА: ВІД ЗДОБУТОГО – ДО НОВИХ АКЦЕНТІВ І НАГОЛОСІВ*

Аргументовано актуальність громадянської освіти і виховання школярів, окреслено сучасні підходи до її конструювання як навчального предмета, так і складової виховного процесу. Велику увагу приділено розвитку громадянства і як новому освітньому напрямку, наведено приклади застосування предметів громадянського змісту в школах європейських країн; наголошено на необхідності подальшого розвитку громадянської освіти та окреслено умови її впровадження.

Ключові слова: громадянська освіта, громадянське виховання, громадянство, громадянськість, демократизація освіти, моделі і моделювання, зміна ціннісних парадигм.

Питання стану і перспектив розвитку громадянської освіти і виховання дітей та молоді – актуальна затребувана тема не лише з ідеологічної, політичної точки зору, а й не менш важливої – педагогічної.

Зупинимось спочатку на політичному і суспільному вимірах громадянськості. Питання національної і громадянської ідентичності, визначення особистісних орієнтирів життєдіяльності, суспільні вимоги до діяльній, активній позиції особистості, яка бере на себе відповідальність за все, що відбувається в державі, глибоко розуміє і аналізує суспільні процеси, – це сьогодні гостра потреба і суспільний виклик для всіх нас. Ми, освітяни, маємо на них спиратися і, відповідно, розбудовувати громадянську освіту і виховання.

Означимо передусім, як ми розуміємо громадянську освіту і виховання, громадянськість як якість особистості. У суто педагогічному сенсі громадянське виховання – це діяльна спрямованість свідомості, волі й почуттів дитини/молодої людини. Вона формується через громадянську освіту і виховання, є складним інтегрованим цілісним процесом, включає як знаннєвий компонент, що набувається в процесі навчання, так і виховний, що полягає в набутті компетентностей, здатностей до діяльності, і головне – бажання це робити.

* Виступ на методологічному семінарі НАПН України «Громадянськість української молоді: виклики, здобутки, перспективи» 2 квітня 2015 р.

© О. В. Сухомлинська, 2015

Зміст громадянської освіти включає в себе такі складові: політико-правову, історико-патріотичну, морально-етичну, культурологічну, екологічну, інформаційну. Цей перелік можна продовжити, оскільки з розширенням і ускладненням знань розширюється і перелік складових громадянської освіти. Наприклад, нині ми з повним правом можемо віднести до неї «Уроки для сталого розвитку» [1].

Отже, громадянськість – політична соціально-психологічна якість, власність поведінки індивіда, що характеризується усвідомленням себе повноправним громадянином країни з політично зрілою свідомістю, розвинутим почуттям патріотизму і не лише співпричетністю до долі своєї країни і свого народу, а й відповідно організованою діяльністю.

Сьогодні українська освіта і виховання великою мірою залежні від багатьох чинників, і насамперед від державної шкільної політики, готовності відповідальних за освіту і самих освітян до сприйняття нових ідей, відкритості чи закритості освітньої системи, стану її реформування чи консервації, наявності відповідних фахівців, рівня їхньої підготовки, написання та використання навчально-методичної літератури тощо. Беручи до уваги всі ці чинники, мусимо визнати, що стан справ із громадянською освітою не найкращий.

Щоби більш повно уявити причини нинішнього стану, проаналізуємо генезу становлення громадянської освіти і виховання в Україні.

Підкреслимо, що громадянська освіта як освітній і виховний феномен – один із абсолютно нових напрямів в історії української освіти, якого не було і бути не могло за всі роки радянської влади, новий за методологією і за суттю. Громадянська освіта стала відповіддю на виклики часу, засвідчила бажання Української держави і української освіти демократизуватися, стала відповіддю на запити українського державотворення.

Звичайно, це не означає, що громадянські ідеї ніколи не розвивалися в Україні – маємо власну історичну традицію, особливо в особі Михайла Драгоманова – зачинателя сучасного розуміння громадянськості, який заклав політичні і правові складові цієї інтегративної якості особистості. Недарма перше культурологічне об'єднання українців середини ХІХ ст. носило назву «Громада». Воно стало предтечею розвитку ідей про громадянське суспільство на українських землях.

В подальшому, в радянський період, громадянське виховання асоціюється з «буржуазним» ладом, «буржуазною педагогікою». Термін «громадянин» з'являється в радянській педагогічній лексиці лише в кінці 60-х – на початку 70-х рр. [2]. У марксистсько-ленінській парадигмі освіти громадянськість означала виховання відданості своїй державі – Радянському Союзу, соціалістичному ладові, виховання ідеологічне, класове, спрямоване на формування радянської людини.

Радянське розуміння громадянського виховання не пішло в небуття разом з СРСР – це частина нашого сьогодення, ще не переосмислена вповні, вона і сьогодні тяжіє над нами, впливає прямо або опосередковано і на дослідників, і на практику. Цей вплив убачаємо в завданнях формування почуття відданості єдиній ідеології, політичному ладові, часто персоні-

такі складові: політико-пра-
культурологічну, екологічну,
і, оскільки з розширенням і
складових громадянської осві-
жемо віднести до неї «Уро-

*но-психологічна якість, влас-
ся усвідомленням себе повно-
ілою свідомістю, розвинутим
пністю до долі своєї країни, і
пністю.*

якою мірою залежні від ба-
пкільної політики, готовності
сприйняття нових ідей, від-
ну її реформування чи кон-
їхньої підготовки, написання
атури тощо. Беручи до ува-
справ із громадянською осві-

нього стану, проаналізуємо
ховання в Україні.

освітній і виховний фено-
в історії української осві-
роки радянської влади, но-
ька освіта стала відповіддю
айнської держави і україн-
віддю на запити українсько-

ідей ніколи не розвивалися в
обливо в особі Михайла Дра-
громадянськості, який заклав
ї якості особистості. Недар-
ців середини ХІХ ст. носило
ятку ідей про громадянське

нське виховання асоціюється
ікою». Термін «громадянин»
лише в кінці 60-х – на по-
парадигмі освіти громадян-
державі – Радянському Сою-
логічне, класове, спрямоване

ання не пішло в небуття ра-
я, ще не переосмислена впо-
прямо або опосередковано і
аємо в завданнях формуван-
чному ладові, часто персоні-

фікованому, підкресленні першорядності колективних обов'язків над інди-
відуальними потребами й інтересами тощо.

Із здобуттям незалежності у 1991 р., коли почала вибудовуватися украї-
нська національна система освіти, відбулися кардинальні зміни у змісті
навчальних предметів. У їх наповнення увійшла українознавча складова
(курси українознавства, народознавства), під національним кутом зору пе-
реглядався зміст усіх предметів. Але не лише українознавчим. Свідченням
початку розвитку громадянського суспільства в Україні, його руху до лі-
беральної, демократичної перебудови всього освітнього простору на нових
концептуальних засадах став курс громадянознавства, який у кінці 90-х –
на початку 2000-х рр. увійшов до предметного поля української освіти.

Великий поштовх цим процесам, народженим незалежністю, демократи-
зацією, надала співпраця українських педагогів з міжнародними організа-
ціями, і зокрема з Радою Європи, Євросоюзом, урядами провідних країн
світу, які спеціально опікувалися питаннями громадянської освіти, всебіч-
но сприяли залученню українських освітян до участі в міжнародних проєк-
тах, таких, як «Освіта для демократії в Україні» (з 2000 р.), «Громадянська
освіта – Україна» (з 2005 р.), «Сприяння розвитку освіти для демократії в
Україні» (з 2005 р.) та ін. Їхня діяльність проходила в тісній співпраці з
Міністерством освіти і науки України, Національною академією педагогіч-
них наук, іншими установами. Всі ці організації, їхні учасники започатку-
вали широкі дискурсивні практики, проведення численних семінарів, кон-
ференцій, круглих столів, на яких дебатовалося широке коло питань, що
входило до компетенції громадянської освіти. Більш конкретну і детальну
інформацію щодо кількості і сутності спільних міжнародних і власне наці-
ональних проєктів можна отримати в Аналітичному звіті стану громадян-
ської освіти в Україні за 2013 р. [3].

Українські освітяни, за міжнародної підтримки, започаткували власні
центри, які продукували ідеї громадянської освіти і виховання, займали-
ся підготовкою і перепідготовкою учительства. Серед них – власне, в на-
шій Академії – Український інноваційний центр гуманітарної освіти (рік
створення – 1994), який у 2001 р. увійшов до складу Інституту інформа-
ційних технологій та засобів навчання, Інститут соціальної та політичної
психології, який з початку свого заснування в 1996 р. активно займається
громадянознавчою проблематикою. Цими питаннями опікувалися також і
науковці Інституту педагогіки, Інституту проблем виховання. Поза межа-
ми Академії також створювалися інституції й організації, які ставили собі
за мету розроблення питань громадянської освіти. Серед них – Інститут
громадянської освіти (Києво-Могилянська Академія), Всеукраїнська Асоці-
ація викладачів історії та суспільствознавчих дисциплін «Нова Доба», До-
нецька школа прав людини, Навчально-методичний центр «Дебати» та ін.

Цим процесам передувало розроблення методологічних, теоретичних засад
розвитку освіти і виховання в Україні. Зокрема, у 2000 р. з'явилися два
документи – Концепція громадянського виховання дітей та молоді, ство-
рена науковцями НАПН України [4], і Концепція громадянської освіти в
середній школі України, підготовлена в межах проєкту «Освіта для демо-
кратії» [5]. Ідеї, розвинуті у цих документах та інших ініціативних теоре-

тичних пошуках, лягли в основу подальших розробок. Ці новаторські кроки ініціювало, підтримувало і Міністерство освіти і науки.

У ці роки в Україні, як і за рубежом, розвиваються різні *моделі громадянської освіти і виховання*, серед яких:

1. *Предметна модель*, найбільш поширена, коли громадянознавча тематика представлена відповідним предметом, найчастіше під назвою «громадянська освіта».

2. *Інституційна модель*, коли в окремій інституції (школі, позашкільному навчальному закладі) всі складові її діяльності підпорядковані ідеї громадянського виховання.

3. *Проектна модель*, тобто діяльність, спрямована на розв'язання соціально значущої для її учасників проблеми, об'єднаної у проект, що охоплює все середовище життєдіяльності учнів.

4. *Ситуативна модель*, яка складається із довільно обраної і, як правило, гостро затребуваної теми чи проблеми. Вона або короткотермінова, або до неї належать окремі теми в певних предметах.

5. *Культурологічна модель*, яка позиціонує себе як модель культурного відтворення і в цих рамках формує параметри загальногромадянської компетентності учнів, носить порівняльний і історико-генетичний характер, обумовлена міжпоколінною, історичною трансляцією культури. На жаль, в Україні така модель практично відсутня.

На спільно випрацьованих і офіційно затверджених теоретичних підходах (демократизм, толерантність, полікультурність, повага до думки і позиції іншого, солідарність, відповідальність, критичність, патріотичність, моральність) науковці й учителі України розпочали підготовку підручників, навчально-методичних посібників з громадянознавства. Ця робота виконувалася на замовлення Міністерства освіти і науки, а сам предмет був упроваджений у шкільний компонент освіти. Навчально-методична література створювалася різними колективами, серед них одне з провідних місць посідали науковці НАПН України [6]. Активно оприлюднювала свою позицію «Нова доба» з її проектною спрямованістю [7].

У наступні роки (середина 2000-х) створювалися нові навчальні підручники і посібники, які були дотичні до громадянської освіти, розширювали і поглиблювали цю тематику [8].

Це були перші, досить успішні кроки, розвитку і застосування нової моделі побудови навчального предмета – когнітивно-розвивальної, діяльної, активної, практико-орієнтованої, пов'язаної із життям дитини, яка екстраполювалася на суспільство, сприяла ідентифікації й самоідентифікації особистості. Багато в чому завдяки предметам громадянознавчого циклу українські педагоги вперше ознайомилися з компетентнісним підходом і компетентностями, з активними й інтерактивними методиками навчання, з тим, що таке критичне мислення та його роль у навчально-виховному процесі. І в цьому безсумнівна заслуга громадянознавчих курсів.

Предмет «громадянознавство», або «громадянська освіта» та дотичні до нього, взагалі увесь громадянознавчий рух в освітньому просторі України був потужним промоутером і мотиватором до змін. Він більше, ніж будь-який інший предмет соціально-гуманітарного циклу, відповідав і за зміс-

розробок. Ці новаторські кроки в освіті і науки.

Вживаються різні моделі грома-

коли громадянознавча тема частіше під назвою «грома-

ституції (школі, позашкільно-ості підпорядковані ідеї гро-

ямована на розв'язання со-и, об'єднаної у проект, що в.

повільно обраної і, як прави-на або короткотермінова, або тах.

себе як модель культурного загальногромадянської ком-орико-генетичний характер, іяцією культури. На жаль, в

рджених теоретичних підхо-ість, повага до думки і по-критичність, патріотичність,

почали підготовку підручни-ознавства. Ця робота ви-і науки, а сам предмет був

Навчально-методична літера-них одне з провідних місць о оприлюднювала свою пози-ю [7].

увалися нові навчальні під-мадянської освіти, розширю-

тку і застосування нової мо-ивно-розвивальної, діяльніс-ї із життям дитини, яка ек-ніфікації й самоідентифікації

м громадянознавчого циклу компетентнісним підходом іими методиками навчання, з

у навчально-виховному про-ознавчих курсів.

нська освіта» та дотичні до освітньому просторі України змін. Він більше, ніж будь-

циклу, відповідав і за зміс-

том, і за формою на виклики й запити часу не лише всередині країни, а й у європейському і євроатлантичному вимірах. Через освітньо-виховні заклади і проектну діяльність відбувалося становлення нового громадянина України. Воно йшло не легко, відбувалося у дискусіях, сприймалося далеко не всіма учасниками педагогічного процесу. Критично ставилися до громадянської освіти і виховання ті керівники освіти й освітяни, які вважали, що громадянська освіта і виховання приділяє недостатньо уваги такому чутливому і дотепер питанню як патріотичне виховання, а отже, громадянське виховання розцінювалося як космополітичне.

Хоча принагідно зазначимо, що українські фахівці, розробляючи концепції, програми, навчально-методичну літературу з громадянознавства, на противагу своїм західним колегам, надавали питанням виховання патріотизму великого значення, розглядали його в конституційно-правовому, політико-спрямованому сенсі, де поняття «батьківщина» спирається на весь комплекс ідей, що лежать в громадянській освіті і вихованні, закладені в структуру і логіку предмета. Супротивників громадянської освіти не влаштовували принципи полікультурності, розуміння українців як політичної нації, недостатня увага до етнопатріотизму.

Напрямок освіти з громадянознавства критикували також і за недостатню увагу до моральності, морально-етичної проблематики. У середині 2000-х рр. в українській освіті на першому місці серед виховних проблем постали питання виховання моральності, духовності, формування моральної особистості. Серед науковців і освітян почалося переосмислення сутності морального виховання. Без сумніву, питання моральності також були викликом часу, тим, що зміна радянської парадигми моральності на іншу відбувалася повільно, виник певний вакуум у самоідентифікації особистості з певним типом моральності. І тоді заповнення моральних канонів і постулатів великою мірою взяла на себе церква, яка в результаті багаторазових перемовин і дискусій дійшла згоди з Міністерством освіти і науки, і в 2005 р. в 5-6 класах спочатку в державний, а згодом у шкільний компонент освіти ввійшла «Етика» як навчальний предмет, або «Християнська етика», «Православна етика», «Етика віри», які почали витісняти громадянську освіту із шкільного розкладу на маргінеси. Не одразу, але досить стрімко, до кінця 2000-х, громадянська освіта зникає зі шкільних розкладів як окремий предмет, із системи перепідготовки учителів. Обласні інститути перепідготовки перестають цікавитися громадянознавчою тематикою, натомість зосереджуються на етиці, релігієзнавстві тощо.

Насправді ж громадянська освіта і моральне виховання зовсім не суперечать один одному. Коли говоримо про громадянськість як якість особистості і наукову категорію, то вона включає в себе національні, патріотичні цінності, які є моральними засадами, що складають основу громадянськості. Однак збагачення громадянської освіти за рахунок морально-етичної складової не відбулося, а навпаки, почалися відцентрові тенденції і акценти, які витіснили із предметного поля громадянознавство як навчальний предмет і громадянознавчу тематику із соціально-гуманітарних предметів.

Втім, як показав час, на предмети з циклу «Етика» чекала така ж участь, як і громадянознавства. Маємо задуматися: чому в нашій освіті важко про-

бивають шлях інтегровані курси, які в європейській школі вже мають свою історію, оперативно відповідають на виклики часу? Чому в нас краще за все «почувається» предметний, фундаментальний підхід, який «працює» впродовж кількох століть, незважаючи на катаклізми, переформатування, зміни парадигм і концептуальних засад діяльності школи?

Зазначимо, що в ці роки громадянські ініціативи, незважаючи на зміну освітньої політики у цьому напрямі, продовжувалися і продовжуються і нині обростають численними громадськими молодіжними ініціативами і рухами, кількість яких стрімко зростає, а ареал зацікавлень охоплює все більший простір.

Аналізуючи наш предмет обговорення, порівняємо його з процесами, що відбуваються в інших країнах світу. Які ж загальні тенденції можна окреслити, ознайомившись із зарубіжними підходами до громадянської освіти? Перелічимо найважливіші.

1) Постійна варіативність курсів, програм, які покликані віддзеркалювати, розкривати процеси, що відбуваються в суспільстві у певній країні, Європі і світі загалом. Вони то з'являються як окремий предмет у державних (інваріантних) компонентах, то переміщуються в шкільний компонент, є більш узагальненими або більш конкретними, виступають окремими блоками в соціально-гуманітарних предметах або розчиняються в інтегрованих курсах. Але вони обов'язково присутні в шкільному розкладі, їх варіативність мобільна і змінна, однак неперервна.

2) Наявність і розвиток значних ініціативних об'єднувальних сил, центрів, організацій, як державних, так і міжнародних, які підтримують, спрямовують, інтенсифікують діяльність навчальних закладів у цьому напрямі.

3) Активне, з року в рік зростаюче, застосування телекомунікаційних технологій, Інтернету в громадянсько-навчній освіті.

4) Четверта риса і загальна тенденція – насиченість програм, планів матеріалом, що розкриває історію і сьогодення країни, надає знання про її конституцію, про правове поле, відображає специфіку політичної ситуації в країні і водночас долучає школярів і студентів до життя в глобалізованому світі.

Наведемо приклади застосування курсів громадянсько-навчального спрямування в початковій школі європейських країн (5-6 років навчання). Серед них: «Освіта для миру, здорового способу життя, гендерної рівності» (Іспанія); «Ти про це повинен розповісти» (полікультурність) (Швеція); «Інтеграція у Європу», «Людина і суспільство» (Угорщина); «Живемо разом», «Уміння спілкуватися» (Франція); «Особистісне виховання та формування навичок здоров'я» (Англія) [9].

Як бачимо, у виборі цих предметів відображено як специфіку кожної країни, так і тенденції до формування світоглядних змін у молодого покоління майбутніх громадян.

І в цьому зв'язку постають запитання: «А яких змін бажаємо ми, українські педагоги і науковці, у вихованні наших дітей? Ми окреслили для себе ці питання?»

Нині, в ситуації загрози існування Української держави, неоголошеної війни, високих проявів героїзму і приголомшливих випадків зла, неспра-

ській школі вже мають свою частину? Чому в нас краще застосовувати підхід, який «працює» в інших країнах, таклізми, переформатування, модернізації школи?

Ініціативи, незважаючи на зміни, продовжувалися і продовжуються з молодіжними ініціативами на всьому аріал зацікавлень охоплює

вважаємо його з процесами, що відбуваються, тенденції можна окреслити, вплив до громадянської освіти?

Які виклики покликані віддзеркалювати в суспільстві у певній країні, Європа окремих предметів у державній освіті, виступають окремими блоками, розвиваються в інтегрованих програмах, розкладі, їх варіатив-

їх об'єднувальних сил, цінностей, які підтримують, спрямованість закладів у цьому напрямі. Використання телекомунікаційних технологій.

Важливість програм, планів макрорівня, надає знання про її специфіку політичної ситуації, вплив до життя в глобалізован-

громадянсько-національного спрямування (наприклад, навчання). Серед них: «Гендерна рівність» (Іспанія); «Рівність» (Швеція); «Інтеграція» (Норвегія); «Живемо разом», «Уміння жити» та формування на-

вважається як специфіку кожної країни, тенденцій змін у молодого по-

яких змін бажаємо ми, української держави, неоголошеної війни, вплив випадків зла, неспра-

ведливості і зради, коли школа, педагоги, діти і молодь опинилися на передньому краї, відкриті всім вітрам, сьогодні як ніколи суспільству потрібна громадянська освіта і виховання громадянсько-патріотичного спрямування, бо патріотичні почуття мають підкріплюватися, спиратися на державницькі устремління.

Сьогодні також є переломним моментом зміни освітніх і виховних парадигм, що мають спиратися на зміни, що відбуваються в суспільній свідомості. Якщо ми дійсно маємо намір рухатися в європейському напрямі, то давайте прислухаємося й придивимося до змін ціннісних парадигм, моделей світосприйняття, свідками і учасниками яких ми є, з притаманними їм патріотизмом і демократичними ліберальними цінностями, які сукупно і є громадянськістю. Сьогодні патріотизм, ідентичність впливають не з етнічної належності, а від вибору цінностей: «Я – громадянин України, я українець, бо обираю і поділяю загальнодемократичні цінності, які обрала держава Україна». Тож маємо ширше і глибше розвивати і впроваджувати громадянську освіту на всіх щаблях, на всіх рівнях, підкріплену державними програмами підтримки.

Висловлюючись однозначно на користь необхідності розширення громадянської освіти, маємо критично переглянути все напрацьоване. І йти далі. Мають бути нові акценти і нові наголоси в організації і змісті, формах і методах громадянської освіти та виховання. Які ж вони?

Як показав наш короткий екскурс в історію, реалізація будь-якого курсу, предмета, особливо гуманітарно-соціального, неможлива без *підтримки відповідної державної шкільної політики*, не лише зацікавленості держави в таких курсах, а й у створенні умов, як педагогічних, так і фінансових, для їх реалізації. Інакше, як засвідчує досвід, усі зусилля, навіть за підтримки міжнародних організацій і проектів, приречені на неуспіх.

Освітній простір і освітнє середовище сьогодні – це мультифакторна структура, а саме поняття і зміст громадянської освіти і виховання поліфонічні, що об'єднує предмети гуманітарного й соціального циклу, спеціальні курси (і не обов'язково під назвою «громадянська освіта»), проектну діяльність, включення освітнього середовища. А отже, громадянськість як якість і громадянська освіта, її зміст мають стати *філософією сучасної освіти*, її наріжним каменем.

Громадянська освіта і виховання мають *розвивати і вдосконалювати свої технології* застосування, переходити до комунікативного та рефлексивного моделювання тематики й проблематики, які нині поширюються в зарубіжній освіті.

Не можна не враховувати, що ми живемо в мережевому суспільстві, тож стрімко зростає роль і значення *інформаційно-комунікативних технологій*, а отже, виростає в рази роль і значення *медійної освіти* як складової громадянської освіти і виховання.

Потребує уваги і осмислення активне використання *суспільних ініціатив*, громадського, волонтерського руху, адже сьогоднішні практики дають високі взірці громадянських вчинків та ініціатив. Їх підтримка, розповсюдження, використання в громадянській освіті і взагалі у вихованні є одним із пріоритетних завдань.

В и с н о в к и. Розвиток громадянської освіти є чинником розвитку всього громадянського суспільства і кожної особистості, з яких складається це суспільство. В наш час «плинної модерності» постійно щось змінюється в суспільстві, і на ці зміни маємо реагувати не через 10 років, а зараз і сьогодні. Вони мають входити до змісту і напрямів шкільної освіти, бо через них і формуються головні якості громадянина в сучасному суспільстві – здатність до змін, до самовизначення, патріотичність, відповідальність, повага до цінностей і гідності кожної людини, толерантність, свободолюбність, самодисципліна, готовність до захисту вітчизни, повага до закону, рівність і верховенство права.

І ще дуже хотілося б, щоб школа, зміст освіти, а також розвиток науки меншою мірою залежали від змін і коливань політичного курсу, а насамперед – від потреб дитини і закономірностей її розвитку, тобто від педагогічних чинників, а також від довгострокової стратегії розвитку Української держави.

Сучасні реалії, їх трагічність і водночас героїчність як ніколи надають громадянській освіті високого звучання. Сподіваємося, що ми, педагоги і науковці, будемо гідними часу, знайдемо відповіді на потреби, вимоги й виклики сьогодення.

1. Див.: Пометун Олена. Освіта для стійкого розвитку – інновація XXI століття // Шлях освіти. – 2010. – № 3. – С. 12 –17; Навчальна програма курсу за вибором для 8-го класу // esd.org.ua/nod/476.
2. Див.: Сухомлинська Ольга. Ідеї громадянськості і школа в Україні // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 20 – 25.
3. Див.: Сучасний стан громадянської освіти в Україні. Аналітичний звіт / Іванюк І. В., Овчарук О. В., Терещенко А. Б. // education-ua.org/ua/component/cck/?/ask=download.
4. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку в української державності // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7–13.
5. Концепція громадянської освіти в Україні // Інформаційний бюлетень. Випуск 2, жовтень, 2000 р. – 8 с.
6. Див.: Ми – громадяни України: навч. посібник для 9 (10) класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів. – Львів, 2002. – 254 с.; Громадянська освіта: навч. посібник для 9 класу. – К.: Генеза, 2002. – 151 с.; Громадянська освіта: навч. посібник для 10 класу. – К., 2002. – 191 с.; Громадянська освіта: навч. посібник для 11 класу. – К., 2002. – 200 с. та ін.
7. Суспільна акція школярів України «Громадянин». – Київ – Львів, 2001. – 72 с.; Суспільна акція школярів України «Громадянин»: метод. поради. – Львів, 2003. – 55 с.; Громадянська освіта у системі роботи класного керівника. – Львів, 2009. – 210 с. та ін.
8. Пометун О. І., Мої і твої права : [навч. посібник] / О. І. Пометун, Т. О. Ремех. – Біла Церква, 2006. – 188 с.; Уроки для стійкого розвитку. 7– 8 клас. – К., 2007. – 79 с.
9. Див. про це: Борисенко І. В. Теорія і практика моделювання змісту початкової освіти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. – Автореф. дис... канд. пед. наук. – Київ: Інститут педагогіки НАПН України, 2015. – 20 с.

References

1. Pometun, O. (2010). Osvita dlia stiikoho rozvytku – innovatsiia XXI stolittia [Education for sustainable development – innovation of the XXI century]. Shliakh Osvity, 3, 12-17; Navchalna prohrama kursu za

освіти є чинником розвитку особистості, з яких складається «ті» постійно щось змінюється не через 10 років, а зараз напрямів шкільної освіти, бо діяльність в сучасному суспільстві патріотичність, відповідальності людини, толерантність, своєрідність вітчизни, повага до

іти, а також розвиток науки політичного курсу, а насамперед розвитку, тобто від педагогічної стратегії розвитку Україн-

рочність як ніколи надають ініціативу, що ми, педагоги і вчителі на потреби, вимоги й

освіта XXI століття // Шлях освіти. – Матеріали для 8-го класу // esd.org.ua/nod/476.

в Україні // Шлях освіти. – 1999. –

чний звіт / Іваниук І. В., Овчарук О. В., download.

розвитку в українській державності //

ційний бюлетень. Випуск 2, жовтень,

класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів для 9 класу. – К.: Генеза, 2002. – 191 с.; Громадянська осві-

тв, 2001. – 72 с.; Суспільна акція школярів, Громадянська освіта у системі робо-

Пометун, Т. О. Ремех. – Біла Церква, 2007. – 79 с.

овання змісту початкової освіти Споглядання. – Автореф. дис... канд. пед. наук. –

ція XXI stolittia [Education for sustainable development]. 3, 12-17; Navchalna prohrama kursu za

vyborom dlia 8-ho klasu [Educational program of the elective course for 8th grade]. Retrieved from <http://esd.org.ua/nod/476>.

2. *Sukhomlynska, O.* (1999). Idei hromadianskosti i shkola v Ukraini [The ideas of citizenship and a school in Ukraine]. *Shliakh Osvity*, 4, 20-25.

3. *Ivaniuk, I. V., Ovcharuk, O. V., & Tereshchenko, A. B.* Suchasnyi stan hromadianskoi osvity v Ukraini. Analitychnyi zvit [Modern state of civic education in Ukraine. Analytical Review]. Retrieved from <http://education-ua.org/ua/component/cck/?ask=download>.

4. *Kontseptsiiia* hromadianskoho vykhovannia osobystosti v umovakh rozvytku v ukraïnskoi derzhavnosti [The conception of civic education in the development of personality in Ukrainian state]. (2000). *Shliakh Osvity*, 3, 7-13.

5. *Kontseptsiiia* hromadianskoi osvity v Ukraini [The conception of civic education in Ukraine]. (2000, October). *Informatsiinyi Biuletën: Vol. 2*.

6. *My – hromadiany Ukrainy: navch. posibnyk dlia 9 (10) klasu* [We are the citizens of Ukraine. Textbook for 9th (10th) grade]. (2002). Lviv; *Hromadianska osvita: navch. posibnyk dlia 9 klasu* [Civic education. Textbook for 9th grade]. (2002). Kyiv; *Geneza; Hromadianska osvita: navch. posibnyk dlia 10 klasu* [Civic education. Textbook for 10th grade]. (2002). Kyiv; *Hromadianska osvita: navch. posibnyk dlia 11 klasu* [Civic education. Textbook for 11th grade]. (2002). Kyiv, etc.

7. *Suspilna aktsiia shkolariv Ukrainy «Hromadianyn»* [Public action of schoolchildren in Ukraine «Citizen»]. (2001). Kyiv – Lviv; *Suspilna aktsiia shkolariv Ukrainy «Hromadianyn»: metodychi porady* [Public action of schoolchildren in Ukraine «Citizen». Methodical recommendations]. (2003) Lviv; *Hromadianska osvita u systemi roboty klasnoho kerivnyka* [Civic education in the system of a teacher]. (2009). Lviv, etc.

8. *Pometun, O.I., & Remekh, T.O.* (2006). *Moi i tvoi prava* [My and your rights]. Bila Tserkva; *Uroky dlia stiiikoho rozvytku. 7-8 klas* [Lessons for sustainable development. 7th-8th grades]. (2007). Kyiv

9. *Borysenko, I. V.* (2015). *Teoriia i praktyka modeliuvannia zmistu pochatkovoï osvity Spoluchenoï Korolivstva Velykoï Brytanii ta Pivnichnoï Irlandii* [Theory and practice of modeling the content of primary education of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland.] (Doctoral Abstract, Kyiv).

Рекомендовано до друку.

Д-р. філософ. наук проф. дійсн. член НАН України і дійсн. член та президент НАПН України В. Г. Кремень